

AYTAC ŞİRƏLİYEVƏ
AMEA Tarix İnstitutunun doktorantı
 E-mail: *Shiraliyeva_aytac@hotmail.com*

ORTA ƏSRLƏR AZƏRBAYCANINDA ŞƏHƏR VƏ MÜDAFIƏ İSTEHKAMLARININ QURULMASI MƏSƏLƏSİNƏ DAİR (ƏS-SƏ'ƏLİBİNİN ƏSƏRİ ƏSASINDA)

Açar sözlər: şəhər, müdafiə istehkamları, Cənubi Qafqaz, Bab əl-Əbvab, I Qubad

Ключевые слова: город, оборонительные сооружения, Закавказье, Баб аль-Абвab, Кавад I

Key words: city, fortifications, Transcaucasia, Bab al-Abwab, I Kawad

III-VII əsrlər ümumən bütün Qafqazın tarixi və mədəni inkişafında mühüm dövrlərdən olmuşlar. Siyasi baxımdan bu dövr regionun hərbi-siyasi tarixində müşahidə olunan tendensiya ilə səciyyələnir, bir tərəfdən regiona hərbi təzyiqlərin artması nəticəsində köçəri, əsasən türk tayfalarının Qafqaza, Xəzər boyu ərazilərə müdaxilə etməsi, digər tərəfdən isə Qafqazda dövrün ən nəhəng dövlətlərindən olan Sasanilərin işğalları.

Bununla yanaşı III-VI əsrlər Qafqazın ictimai həyatının siyasi formalarının inkişaf dövrü kimi də xarakterizə olunur. Eyni zamanda bu regionda mürəkkəb etnik proseslər baş verirdi, İran və türk dünyasının bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqələri qurulurdu.

Qeyd etmək lazımdır ki, Cənubi Qafqazda Sasani hökmdarları öz maraqlarını təmin etmək məqsədi ilə, əsasən siyasi vasitələrə əl atırdılar, lakin IV əsrin sonlarından, hunların tarixi arenaya çıxmasından sonar, Sasani dövlətinin şimal əyalətlərində onların təzyiqləri artdı, buna görə də müdafiə sədlərinin tikilməsi və yeni şəhərlərin salınması məsələsi ön plana keçdi.

Öyrənilən dövrdə Qafqazda gedən siyasi və digər səpkili proseslərə aid çox saylı mənbələr mövcuddur. Və bizim tədqiqat obyektimiz olan mənbədə, Sasanilər dövrünün müxtəlif dövrləri əhatə edən, o cümlədən bizi maraqlandıran problemlə, yəni müdafiə istehkamlarının inşası və şəhər salınma ilə əlaqədar bir sıra maraqlı faktlara rast gəlinir [1; c.74-76]

Şəhərlərin və müdafiə xarakterli tikililərin yaradılmasının həm də iqtisadi əhəmiyyətini qeyd etmək lazımdır, çünki burada saxlanılan qoşunların təminatı, təmir və sair xərcləri də yerli əhalinin gəlir mənbəyi kimi xarakterizə oluna bilər. Cənubi Qafqazda Sasani İranının təsirinin artması, burada İran hərbi koloniyalarının yaranmasına gətirib çıxardı və Sasanilərin müdafiə sistemlərinin bir hissəsi kimi İran etnik elementidə çıxış etməyə başladı.

Azərbaycan tarixinin bizi maraqlandıran dövrünü ərazinin kommunikasiya zolağı məsələsindən ayrı tədqiq etmək mümkün deyil. Söhbət məşhur Xəzər boyu yoldan gedir. Bu yol Xəzər dənizinin sahilinə, Dərbəndə (Çor), müasir Quba şəhərinə qədər gəlib çatırdı, oradan isə Kür çayından keçid olan Mingəçevir tərəfə, Alban çarlığının mərkəzi ərazilərinə gəlib çıxırdı. [2; c.327] Bu yol böyük beynəlxalq əhəmiyyət kəsb edirdi, çünki ticarət karvanları, hərbi dəstələr və şimaldan cənuba köç edən böyük köçəri tayfalar buradan keçirdi. Şimali köçərilərin müdaxiləsi nəticəsində nəinki İranın, bütün Cənubi Qafqaz əhalisinin vəziyyəti ağırlaşdı, və bununla əlaqəli demək istərdik ki, Sasanilərin yerli tayfalarla ikili münasibəti yarandı. Bir tərəfdən onlar Sasanilərin işğallarına müqavimət göstərirdi, digər tərəfdən isə şimali köçərilərin işğal təhlükələri onları İranla yaxınlaşdırdı. Yerli aristokratik təbəqə daxilində isə həm İranı dəstəkləyən, həm də İranın regionda təsirinə qarşı yönəldilmiş qüvvələr var idi.

Biz məqalədə əsasən VI əsrdə I Qubad (488-531) və Xosrov I Anuşiravan (531-579) dövründə, Sasanilər tərəfindən müdafiə obyektləri və şəhərlərin salınması ilə əlaqəli məlumat vermək istərdik.

Qeyd edək ki, əsasən köçəri tayfalarla müharibə aparan Sasanilər üçün bu proseslər çox ağır olmuşdur, hətə 503-cü ilin sonlarında I Qubad savir tayfalarına qarşı 12 minlik ordu göndərmiş, sonra isə Qafqaza öz qoşunlarının başında getmişdir. Onlarla hərbi əməliyyatlara başlayan I Qubad 506-cı ildə Bizansla sülh müqaviləsi imzalamış və bütün qücünü Qafqaz cəhbəsinə sərf etməyə məcbur olmuşdur. Lakin köçərilərlə müharibə 508-ci ilə qədər davam etmişdir. Qubad onları İranın Cənubi Qafqaz ərazilərindən çıxarmağa nail oldu və Çor keçidinin üzərində nəzarəti özünə qaytardı. Əl-Balazuri Qubadın bu qələbəsindən sonra yazdığı ki, Cənubi Qafqazda o bu qələbədən sonra Beyləqan və Bərdə şəhərlərini inşa etdirdi. [3; c.230]

Xosrov I Anuşiravan da öz növbəsində Bizansla sülh siyasətini davam etdirdi və 531-ci il İran-Bizans müqaviləsinə əsasən Sasanilər 532-ci ilin əvvəlində Qafqaz keçidlərinin mühafizəsinə və saxlanmasına görə Bizansdan 3,6 ton qızıl və pullar aldı. [4; c.74]

561-ci ildə növbəti Sasani-Bizans müharibəsinin nəticəsinə əsasən İran hər il Bizans tərəfdən 136,5 kq qızıl təzminatı almalı idi. I Yezdegerd və onun varisləri dövründə də İran Bizansdan hər il 166 kq qızıl təzminatı alırdı. [5; c.109-111] Lakin əvvəllər bu pullar Cənubi Qafqazda ordunun saxlanması və mövcud olan istehkamların təmiri üçün sərf edilirdi. Beləki, II Yezdegerd dövründə Çor ətrafında [6; c.40-45] uzun divar tikilmiş, ondan cənubda isə Şəhristan-e-Yezdegerd şəhəri salınmışdır. Lakin Xosrov I Anuşiravan öz hakimiyyəti dövründə Bizans qızılını dağ rayonlarında yeni bütöv müdafiə tikililərinin və Cənubi Qafqazda strateji əhəmiyyətli şəhərlərin salınmasına sərf etmişdi. Və bu sistem Cənubi Qafqaza döyüşkən köçəri tayfaların müdaxiləsinin qarşısını almalı idi. Bu sistemin yaradılması hətə şahən-şah Qubadın dövründə başlanmışdır, lakin onun həyata keçməsi maliyyə problemlərinə görə dayandırılmışdır. [7; c.196] İranda bu imkan ancaq onun oğlu Xosrov I Anuşiravanın dövründə yaranmışdı. I Xosrovun Qafqazda yaratdığı müdafiə sistemi hətə ucqar rayonlarda belə bir sıra qalaların salınmasından ibarət idi. Qeyd edək ki, bu sistem nəinki müdafiə məqsədi, həm də regionda siyasi idarəçilik sisteminin də yaradılmasını nəzərdə tuturdu, çünki burada iranlıların yeni yaşayış yerləri salınırdı. [7; c.185-188]

IX-XI əsrlərin ərəb dilli mənbələri İbn Xordadbəh, Əl-Balazuri, Yaqubi və bizim tədqiqat obyektimiz olan əsərin müəllii Əs-Sə'əlibi də Qubad və Anuşiravan tərəfindən tikilən yeni şəhər və qalalar haqqında məlumat verirlər. [8; c.610]

Məsələn İbn Xordadbəh yazır ki, Qubad Beyləqan, Bərdə, Qəbələ şəhərlərini inşa etdirib. İbn əl-Fəgih də elə həmin şəhərlər haqqında məlumat verir və onu da əlavə edir ki, Qubad 360 şəhər tikdirmiş, lakin bu şəhərlər Bab əl-Əbvabın tikilməsindən sonra tənəzzülə uğramışdılar. [9; c.83]

Ərəb mənbələri məlumat verir ki, Bab əl-Əbvab Qubad tərəfindən inşa edilmişdir və bu şəhərin möhkəmlənməsi də onun dövründə baş vermişdir. Bu məlumatlara İbn Xordadbəhin əsərində də rast gəlinir. Məsudi isə yazır ki, Bab əl-Əbvab və onun istehkamları haqqında xeyli məlumatlar mövcuddur. Onları Qubad ibn Firuz, Anuşiravanın atası, Maskad deyilən yerdə tikdirmiş və bu daşdan tikilən şəhərdir. Həmdə o Şirvanda müdafiə divarları tikdirmişdir ki, bunlar "gil divarları" kimi məşhurdurlar; Bərdə ətrafında isə daşdan divarlar qurulmuşdur. Gildən olan divara gəlinə isə demək olar ki, bu Gilgilçay boyunca uzanan divardı və o Xəzər dənizindən başlayaraq uzanıb gedir. [10; c. 40-42] Bu divarın daşdan olan davamı isə Xosrov Anuşiravanın dövründə tikilib başa çatdırılmışdır. Belə bir məlumatlar da

mövcuddur ki, Xosrov I Anuşiravan Şabran və Masqad şəhərlərini, sonra isə Bab əl-Əbvabı tikdirmişdir və bununla yanaşı Kür çayının cənubunda da bir sıra şəhər və qalalar inşa etdirmişdir. [11; c.18]

Əs-Sə`əlibi yazır ki, “Bab al-Əbvab divarı İrənşəhlə Xəzərilər arasında bir maneə idi. O (Xosrov I Anuşiravan), həmçinin öz imperiyası ilə Qafqaz arasında yüzdən çox istehkam-qalalar tikdirdi ki, İrənşəhr əhalisini düşmənlərdən: Türklərdən, Xəzərilərdən və ruslardan qorusun”. [8; c. 611]

Bundan əlavə mənbələrə istinadən deyə bilərik ki, Qubad tərəfindən Firuz-Qubad adlı və müasir Quba şəhərinin yerində tikilmiş bir şəhər də inşa edilmişdir. Əs-Sə`əlibinin əsərində Sasanilərin paytaxtı Mədain şəhərinin yaxınlığında yeni şəhərin tikilməsi ilə bağlı da məlumat var. “Antoş və onun binaları xoşuna gəldiyindən, Anuşiravan bununla bağlı plan irəli sürdü, öz katibini Mədainə göndərdi, əmr etdi ki, Mədainin qonşuluğunda Antioşun modelində və planında şəhər salınsın, küçələr, evlər, meydanlar, abidələr nə vardısı hamısı eyni ölçüdə olsun, elə olsun ki, onu digərindən fərqləndirmək, ayırmaq olmasın. Bu məqsədlə ona material, mərmər və Antioşda olan hər nə vardısı verdirdi. O, həmçinin onun ixtiyarına Yunan fəhlələri, sənətkarları, xüsusi ekspertlər verdi ki, fars fəhlələri ilə yeni şəhərin salınmasında, hasara alınmasında və bəzədilməsində prosesində birgə fəaliyyət göstərsinlər. Yeni şəhər hazır olduqda adama elə gəlirdi ki, Antioş özüdür ki var və Anuşiravan onu Rumiya adlandırdı.” [8; c. 612-613]

Əs-Sə`əlibi həmçinin qeyd edir ki, “Mədaində Anuşiravan tərəfindən tikdirilən saraya gəldikdə, bəzi mənbələrdə onun Pərviz tərəfindən davam etdirilərək başa çatdırılması qeyd olunur” [8; c. 614]

Beləliklə I Qubad və I Xosrov Anuşiravan dövründə Xəzər dənizi boyu uzun divarlardan ibarət dörd istehkam kompleksləri yaradılmışdır. Bunun əsas məqsədi köçəri tayfaların bu divarları bir-bir keçməsinin imkansız olması və hətta bunu etsələr belə, gözlənilməzlik amilindən istifadə onlar üçün mümkün olmazdı, çünki səddləri keçmək üçün müəyyən vaxt tələb olunurdu. [8; c. 612]

Lakin Sasanilərin bütün səylərinə baxmayaraq, inşa edilən bütün istehkamlar köçəri tayfalar üçün əngələçevrilmədi və sasanilər öz dövlətlərinin sərhədlərinin müdafiəsi üçün bu regionda öz hərbi qüvvələrini cəmləşdirmək məcburiyyətində qalırdılar.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ MƏNBƏ VƏ ƏDƏBİYYAT:

1. Пигулевская Н.В. К вопросу о городах Ирана в ранне средневековье. / Советское Востоковедение - № 6, Москва, 1955, с.74-76
2. Бартольд Б.В. Сочинение. Том 2, Москва, 1956, с.556
3. Аль-Балазури. «Китаб футух аль-булдан» Книга завоевания стран. Древние и средневековые источники по этнографии и истории Африки южнее Сахары, Т-1, Арабские источники VII-X веков, М.-Л., 1960, с.240
4. Велиханова Н.М. Изменение исторической географии Азербайджана в результате арабского завоевания // Историческая география Азербайджана, Баку, 1987, стр.73
5. АМЕА. А.Вəкəхənov ədinə Tarix İnstitutu. Azərbaycan tarixi III-XIII əsrin I-rübü. Yeddi cildə/II-cild, Elm, Bakı, 2007, s.519
6. Касумова С.Ю. Южный Азербайджан в III–VII вв., Баку, 1983 г., с.127
7. Минорский В.Д. История Ширвана и Дербента X-XI, Москва, 1963, с.213

8. ابو منصور عبد الملك بن محمد بن اسماعيل الثعالبي . غرر اخبار ملوك الفرس و سيرهم . دمشق . ١٠٢١ .
9. Ибн Хордадбех. Книга путей и стран // перевод с арабского, комментарии, указатели и карты Н.Велихановой, Баку, 1986, с.83
10. Пахомов Х.А. Крупные памятники Сасанидского строительства в Закавказье, ПИМКЛ № 9-10, Москва, 1933, с.40-42
11. Бакиханов А.А. Гюлистаны – Ирам / редакция, комментарии и указатели З.М.Буниятова/ Баку, 1991, с.18
12. Bunyadov Z.M., Yusifov Y.B. Azərbaycan tarixi (Ən qədim zamanlardan XX əsrədək) I cild. Azərbaycan dövlət nəşriyyatı, Bakı, 1994 , s. 687
13. Zotenberg H. Histoire des Rois des Perses par Abou Mansour 'Abd Al-Malik Ibn Mohammad Ibn Ismail Al-Tha'alibi. Imprimerie nationale, Paris, 1900, p. 816
14. The Cambridge History of Iran in seven volumes. Volume 2. The Median and Achaemenian Periods edited by Ilya Gershevitch. Cambridge University press, New York, 2010, p.946

АЙТАДЖ ШИРАЛИЕВА
*Докторант Института
Истории НАНА*

К ВОПРОСУ О СТРОИТЕЛЬСТВЕ ГОРОДОВ И ОБОРОНИТЕЛЬНЫХ СООРУЖЕНИЙ В СРЕДНЕВЕКОВОМ АЗЕРБАЙДЖАНЕ (ПО ПРОИЗВЕДЕНИЮ АС-СААЛИБИ)

III-VII вв. в истории Азербайджана, когда он входил в состав Сасанидов, до настоящего времени остается мало изученным. В этот период Сасаниды приняли ряд мер для того, чтобы укрепить свои позиции в этом регионе. И для предотвращения набегов северных племен, в Албании были построены ряд городов и мощных оборонительных сооружений. Оборонительные сооружения Дербента также относятся к этому периоду. Строительство городов и оборонительных сооружений свидетельствуют о высоком уровне градостроительной культуры в средневековом Азербайджане.

AJTAG SHIRALIYEVA
*Ph.D. student of the
Institute of History, Azerbaijan
National Academy of Science*

ON THE QUESTION OF CONSTRUCTION OF CITIES AND FORTIFICATIONS IN MEDIÉVAL AZERBAIJAN (BASED ON AS-SAALIBI'S WORK)

Azerbaijan's history of III-VII centuries, when it was a member of the Sassanids, still remains poorly studied. During this period, the Sassanids have taken several measures to

strengthen its position in the region. And to prevent the attacks of northern tribes, in Albania were built several towns and powerful fortifications. Fortifications Derbent also belong to this period. Construction of cities and defensive structures testify to the high level of urban planning culture in medieval Azerbaijan.

Rəyçilər: t.ü.f.d. D.Əzimli, t.e.d. S.Məmmədov

AMEA-nın A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun "Azərbaycan orta əsrlər tarixi" şöbəsinin 17 yanvar 2014-cü il tarixli iclasının qərarı ilə çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №1).